

ІРОНІЯ І ПАФОС: ОСТАННІ ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Abstract: The author of the article analyzes specifically combining of the ironic and pathetic elements in the late Taras Shevchenko's lyric. Particularly the professional using of the irony gives to the readers understanding of detachment and philosophically existential balance in the poet's consciousness. Ironic code connects T. Shevchenko's poetry with the romantic tradition but in the same way it expresses the individual specific of his talent.

Key words: irony, pathos, poetry, author, image, trope, lyric hero.

До оцінки творчої постаті Тараса Шевченка літературознавці приречені повертатися знову й знову. Така вже доля літературної класики, що вона в кожному наступному поколінні проковує потребу перечитування й переакцентування. Щодо Шевченка ця закономірність має подвійну актуальність. По-перше, творчість поета стала основою українського національного канону, тому будь-яке віднесення до цього канону передбачає оцінку автора *Кобзаря*. По-друге, поета цінують не лише в ранзі літературної класики. Доки творення української ідентичності є живим і активним процесом (а саме такий етап переживаємо нині, в період становлення державності), Тарас Шевченко незмінно лишатиметься провідним національним героєм, зразком письменника-громадянина й патріота, відданого своєму народові. Такою подвійною актуальністю обтяжені сучасні шевченкознавчі дослідження. Незрідка її зраджує полемічна гострота, з якою питання Шевченка обговорюється в нашому суспільстві, переходячи з площини суто академічної в науково-популярну та публіцистичну.

У цій статті буде порушена проблема, яка була для поета (так само, як і для багатьох пізніших його інтерпретаторів) джерелом глибоких суперечностей. Ідеться про єднання двох іпостасей таланту – *поета-громадянина* й *поета-лірика*, співця суб'єктивних настроїв. Обидві ролі для Тараса Шевченка органічні. Обидві добре характеризують сутність його таланту. Пристрасний пафос поета засвідчує гостру злободенність його творчості, прагнення жити й перейматися тими проблемами, над якими вболіває суспільна думка. Однак іронічні інтонації його музи вказують на іншу, в певному сенсі антиномічну ознаку його таланту, - своєрідну відстороненість позиції, за якою криється екзистенційна відкритість та філософська зваженість поета.

Поза тим, ці дві іпостасі виражають властиву дихотомію романтичної душі, два крила романтичного світовідчуття, що репрезентують як індивідуальну активність, суспільну заангажованість, так і устремління в трансцендентні світи, втаємничення в найглибші істини буття та людської сутності. З одного боку, Т. Шевченко завжди був поетом суспільної заангажованості, сучасником у глибокому розумінні слова, тому й сприймав

свою добу з драматичною гостротою переживання. Це вповні відбилося на пафосі Кобзарєвої творчості. Уже в першому виданні *Кобзаря* (1840) ця ознака виразно проявлена. Поет приміряв до себе високу місію пророка, приписуючи поетичному слову надзвичайну силу впливу на людську масу. Романтичний культ пророка, слід наголосити, не був у його випадку поверховою маскою, манерою, він органічно відповідав характерові та натурі Тараса Шевченка, що хотів і вмів перейматися чужими болями та надіями. Авторитетний його біограф О. Кониський зазначав у цьому зв'язку, що палкість Шевченкового характеру була безпосередньо пов'язана саме з уявлюваною місією судді й пророка, яку добровільно вибрав для себе поет. «Правда, що він і взагалі коли змагався, так горячився: в гарячності його не було ні злоби, ні пихи, був тільки святий огонь почуття правди і справедливості» [2, 482].

З іншого боку, пильну увагу Кобзаря привертала філософічна сторона людського буття, а рефлексії про людину та її призначення становлять одну з найхарактерніших ознак його поезії, зокрема зрілого періоду. Ця грань творчого хисту, що втілилась у роздумах про сутність життя, правду і кривду, минуцність земних благ та загадку людської душі, найкраще надається до ілюстрування на прикладі Шевченкової *іронії*.

Через комічну недомовленість та підтексти Кобзар дотепно кореспондує з вітчизняною культурною традицією, передусім з фольклором та бароковою «низькою» літературою. Його власна культура іронічного мовлення доволі багата, як зазначають дослідники. Сама ж іронія була для поета «улюбленим засобом жартівливого кепкування, а частіше – насмішки скептичної, осудливої. Гнівне, нищівне глузування з суспільних вад і людських пороків у Шевченкових творах часто супроводиться вибухом пристрасного сарказму» [8, 259].

У частковому аспекті іронічна образність уже привертала увагу науковців [6]. Проте дослідження природи й функцій Шевченкової іронії назагал виглядає нереалізованою проблемою в сучасному шевченкознавстві. Відтак нашим завданням буде представити іронію: а) у специфіці пізньої творчості, властиво, останнього, завершального акту творчої драми письменника; б) в дихотомічному поєднанні з пафосним чинником, який і доповнює, і відтінює іронічну риторику поета; в) у переплетінні загальних та індивідуально-авторських інтонацій; г) у характерності ліричного героя поета, іронічна постава якого багато в чому визначає поетикальну своєрідність творчості Кобзаря.

На відміну від безпосереднього пафосу, який відображає щирі переживання та інтенції автора, іронія в художньому творі подвійно кодифікується, що дозволяє сприймати іронічні образи по-різному. Вона належить до найбільш парадоксальних засобів художнього мовлення, причому така парадоксальність лежить в основі іронії, хоча в різних текстах вона може виражатися більшою або меншою мірою. Як дотепно окреслив Ф. Шлегель, про іронію можна говорити тільки те, що «саме в собі є парадоксальне й іронічне» [10, 29]. Ефект іронічного мовлення в художньому

творі базується на комічному обігруванні поняття офіційної чи загальноприйнятої правди, яке автор піддає сумнівові, тим самим спонукаючи читача до вагання та переосмислення обігових або збаналізованих поглядів на світ та суспільство. Таким чином, іронія – це «спосіб осмислити парадоксальність, амбівалентність світу» [6, 92–93]. Амбівалентну функцію іронії можна розпізнати в тому, що вона виражає водночас і схвальне, і критичне ставлення до предмета зображення – залежно від того, хто і яким чином відчитуватиме смисл твору.

Комізм іронії тільки на перший погляд видається простим та зрозумілим. Варто пам'ятати, що за ним стоїть певна філософська відстороненість автора, яка сама по собі провокує ефект двозначності (краще сказати – багатозначності) прочитання. Адже іронія постає як плід авторового роздуму над природою речей, над істотою світу.

«Підставою іронії є чинник рефлексії. Це спосіб дискурсу, в якому існує відмінність між тим, що сказане дослівно, а що насправді хотіли сказати. У найпростішому особливому випадку ця відмінність набуває характеру протиставлення: говоримо щось протилежне до того, що насправді хотіли сказати» [10, 22].

Як відомо, багатство іронічної риторики було особливістю німецького романтизму. Концепція романтичної іронії, що була обґрунтована Фридрихом Шлегелем, базована на філософських судженнях Г. В. Гегеля. Якщо виходити з тези німецького філософа про те, що висока поезія наближається до філософії й може стати щодо останньої доречним коментарем чи ілюстрацією (а саме таким виглядало актуальне завдання нової епохи в його розумінні), то іронічну поезію слід визнати в цьому контексті чимось абсолютно протилежним, тобто «філософією навиворіт». Тому-то Гегель на прикладі романтичної поезії Г. фон Кляйста твердив, що іронія – замість бути справжнім чином та суттю – може провадити поета до порожньої «туги душі» [13, 192–193]. Утім, важко заперечити притягальну силу романтичної іронії та містики, які стали популярними та неймовірно поширилися у багатьох європейських літературах доби романтизму.

На ґрунті слов'янських літератур романтична іронія все ж не набула такої популярності, як у німецькій чи інших західних культурах. Причини цього в залежному, колоніальному статусі тогочасного слов'янства, яке силою речі змушене було апелювати до підставових національних вартощів. У таких умовах іронічні інтонації витіснялися значно більш актуальною для того часу національно-визвольною риторикою та пафосом боротьби за національні права. Хоча така думка стала поширеною серед учених-славістів, нині не бракує також її критиків. Так, дослідники польського романтизму – з нагоди ювілею поета – прискіпливо аналізують іронічний складник творчості Юліуша Словацького, доводячи, що саме він багато в чому визначив унікальне своїм багатством інтерпретаційне поле пізніших студій над творчістю автора *Balladyny* [12; 13]. Виникає спокуса переоцінити в подібному дусі значення Шевченкової іронії, зокрема проявленої в його зрілій творчості.

У Шевченковій поезії злободенні інтонації завжди переплітаються з пошуками правди екзистенційної, понад часовим та просторовим локусом, - ще, либонь, від часу першого *Кобзаря* (1840), зокрема від поем *Катерина* та *Гайдамаки*, багатих на лірико-філософські рефлексії. Цій творчості, безумовно, притаманні «філософічні риси», вона «насичена великою любов'ю до мудрості і правди» [7, 52]:

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
За що тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено).
Багрянницями закрито
І розп'ятієм добито? [9, 350]

Поет зображує драматичне протистояння людини силам загального зла, що не поступаються вимогам нового, ліберального часу на межі 1850–60-х років. Хоча його художня оптика дуже конкретна, збагачена численними деталями, вона тяжіє до універсального, понадчасового виміру справедливості, волі й світової гармонії.

І тут, і всюди – скрізь погано.
Душа убога встала рано,
Напряла мало та й лягла
Одпочивать собі, небога. [9, 362]

Шевченко пристрасно шукає правди, апелюючи до вищих сил. Проте його віра в добрі зміни ґрунтується все ж на праці людських умів та рук:

І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки! [9, 350]

Як видно з наведених щойно прикладів, філософічні риси особливо загострюються в поезії останніх років життя. Це цілком зрозуміло, бо останні вірші знакують творчу й життєву зрілість автора, його досвідченість в осмисленні наріжних проблем буття. На прикладі цих творів випадає проілюструвати дихотомію *пафосу* та *іронії*.

Як свідчать біографи, останній відрізок свого життєвого шляху Шевченко долав у стані великого внутрішнього сум'яття й неспокою. Після повернення із заслання він зазнав пошани й несподіваної слави в елітному петербурзькому товаристві, що не могло не лестити поетові й художнику. Проте значно сильніший вплив на стан поетового духу мали причини, які виводили з рівноваги та зумовлювали душевні страждання. І невирішеність найгостріших суспільних проблем, за які так гаряче вболівав Тараса Шевченко, і невлаштованість його особистого побуту, відчуття самотності та злого фатуму, що переслідували дедалі виразніше на тлі погіршення фізичного стану та прогресування невиліковної хвороби, - усе це ті чинники, які сповнювали будні *Кобзаря* клопотом і тривогою. О. Кониський слушно констатує, говорячи про останній рік життя поета:

«Перегляньте Тарасові вірші, написані після 15 жовтня: легко помітити з них, що все його дратує. Спокійного кутка він собі не знайде» [2, 574].

Екстраполяція загальної ситуації на останні поезії Тараса Шевченка засвідчує, що вигострювання поетичного образу Кобзаря одночасно проектується на два плани. По-перше, через підкреслено в'їдливе, аж часом жовчне, висміювання суспільного зла. По-друге, через відсторонення від злободенних інтонацій на користь рефлексій про істину, про справжні та сумнівні вартощі, про спасіння людської душі. На цьому полі й відбувається перетинання різних стильових дискурсів, на ньому неодмінно зустрічаються обидві властиві стихії Шевченкової музи – пафос та іронія, втілюючись у конкретних ліричних враженнях-образах світу. Урешті, в емоційному ключі це відповідає дихотомії двох протилежних почуттів, які огортали поета в останній час його життєвого шляху: «двоїсту свідомість», що поєднувала в одне «розпуку і надію», спостерігав за поезіями та листами цієї пори О. Кониський [2, 577].

Шевченко злободенний найщиріше переймається атмосферою відносного лібералізму в тогочасному російському офіціозі. Він сподівається (таки наївно, як показали наступні події), що очікувана царська реформа приведе до визволення селян, а також слугуватиме загальному оздоровленню суспільства. Звідси – гострий антицарський пафос його образів з поезії останніх літ. На цьому свого часу акцентував увагу С. Смаль-Стоцький:

«Цілий останній рік життя Шевченка мучила одна і та сама ідея – зміна деспотичного ладу на людський гармонійний лад. Всі його думки зводяться вкінці до одної думки, що не буде людського правопорядку на світі, доки люди не зроблять суд або доки люди і без того, «без всякого лихого лиха царя до ката поведуть». Це була Шевченкова мука, це була його скорб, його печаль [...]. Такий був Шевченко-поет: не звеличник царів і Росії, а найбільший і найзавзятіший противник розпинателів народних, був правдивий апостол правди» [5, 10].

Натомість Шевченко іронічний схильний ставити під сумнів досягнення ідеалу загальної правди та благоденства. Амбівалентність поетової іронії полягає в тому, що вона не дає чіткої відповіді про ступінь критичної настанови автора супроти предмету висміювання. Такий ступінь визначає для себе кожен читач, керуючись власною мірою та інтуїцією, а також правом індивідуально відчитувати ті смисли, які реалізовано в тексті вірша.

Ба більше, Шевченкова іронія прикметна властивою багатозначністю. Вона спрямована не тільки проти «царів з міністрами-рабами» (що самозрозуміло в цій ситуації), а й торкається «добрих людей» і цілого «світу вольного». Це закладає своєрідну подвійну перспективу Шевченкової поезії: ліричний герой водночас і наївно вірить (точніше, прагне вірити, живить та культивує в собі сподівання) у можливість швидкого суспільного поступу, і підважує таку віру, зраджуючи всеохопну іронічну поставу щодо світу. Чого в такій позиції більше – патетичного чи комічного? Певно, важко відповісти категорично. Звернемо увагу, що іронія як поетикальний засіб не лише «роз'їдає» поважність тону, вона своєрідно урівноважує загальний настрій Шевченкової поезії, надає їй філософської глибини та загальної поміркованості.

Із цього погляду доводиться визнати дещо перебільшеною наведену вище оцінку С. Смаль-Стоцького. Справді, поет щиро переймався проблемами загальносуспільної ваги. Його антицарський пафос цілком явно засвідчує гостроту реакції на стан російського суспільства на межі 1850-60-х років, зокрема його моральної деградації, коли «псарі з псарями царять» [Ш., 367]. У цьому Кобзар виступає принциповим опонентом влади, причому не лише формальної самодержавної ієрархії. Він так само в опозиції щодо влади символічної, влади культурного дискурсу, якою була натоді офіційна російська література та, ймовірно, частково рідномовна з сервільною позицією щодо влади [1, 71–74; 4, 13–14]. Поет принципово розбудовує опозиційний до офіційного наратив, що постулює домінантою загрожену національну ідентичність [3, 27], хоча й поділяє загальні засади свободи та рівності. Шевченко не такий наївний, аби сподіватися на швидке відновлення справедливості в умовах, коли вона була абсолютно зневажена. Це виразно засвідчують іронічні інтонації, що сягають не лише поточного моменту, а представляють універсальний погляд на правду і кривду цього світу.

Специфіка Шевченкової іронії викликає невинні асоціації з національно-фольклорною традицією, яку поет успадкував та органічно виражав. Іронічні оцінки поета виявляються спорідненими з меланхолійним настроєм давніх українських псалмів чи окремих віршів Григорія Сковороди. Дослідники українського фольклору зазначали, що в ньому тісно поєднуються смуток (*туга*) та іронічне відсторонення, що надає цим творам автентичності та щирості. Так, Микола Максимович вважав тугу найважливішою особливістю народних пісень, навіть тоді, коли в них присутня іронія [4, 23]. Таке поєднання притаманне й індивідуальній поезії Тараса Шевченка.

Понад те, поет не цурається й *самоіронії*, вкладаючи в уста свого ліричного персонажа комічне обігрування власної ролі й призначення поета-пророка:

Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на кого.
Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг – убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жнива
Колись-то будуть. І дурю!
Себе-таки, себе самого,
А більше, бачиться, нікого? [9, 355]

Варто акцентувати увагу також на характерній постаті ліричного суб'єкта. Його удавана наївність та простакуватість (у розвиток традиції українського бурлеску та І. Котляревського) слугує своєрідною маскою, за якою прозирає інше обличчя. Неважко здогадатися, що постать такого героя значною мірою автобіографічна; попри камуфляж, у ньому вгадується крута вдача та гострий розум самого автора. Іронічно налаштований автор представляє нам героя, який намагається видатися наївним, легковірним, надміру щирим, не здатним розпізнавати лицемірність офіційної мови влади та її апологетів. Насправді

ця удавана наївність апелює до вдумливого читача, який легко розгадує умови гри – різниця між брехнею й іронією «є ясна для втаємниченого» [10, 23]. За маскою легковірності стоїть щось глибше. Так, як у юродстві чи блазенстві людина здобуває право нещадно кпоти з будь-кого та голосити жорстоку правду, ліричний герой пізнього Т. Шевченка приховує в іронічному слові вміння розрізняти добро і зло, зважено судити про світ і його порядок.

Дихотомія пафосу й іронії в останніх віршах поета набуває чітко вираженої *діалогічної опозиції*. Найбільш явно це проступає у творі *Чи не покинуть нам, небого...*, який Т. Шевченко написав незадовго до смерті, 14–15 лютого 1861 року, та який фактично завершує його поетичну творчість. Діалогічна композиція цієї поезії непомилково вказує на потребу виділяти *два* стильові ключі в її інтерпретації, – *патетичний* та *комічний*. Автор рефлектує тут межовий стан свідомості людини, яка вже відчуває, що опинилася «на Божій дорозі» й потребує звести рахунки з цим світом. При цьому ліричного суб'єкта особливо вирізняє іронічна постава – не тільки супроти світу й людей, а й щодо себе самого та власного призначення.

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать,
Та заходиться риштувать
Вози в далеку дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога,
Почимчикуєм спочивать.
Втомилися і підтоптались,
І розуму таки набрались,
То й буде з нас! Ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!.. [9, 372]

Остання особливість вражає своєю ризикованістю, адже Шевченко був свідомим сили свого таланту і його впливу на духовний розвиток українців. Як же розцінювати його самоіронічні ескапади про «вірші нікчемні»? Можливо, в них можна завважити тінь манірності й нещирості? Чи висловлені тут вагання є цілком щирим настроєм, чи в них присутня дрібка зумисної тенденційності? Іронічний тон не дає підстав для однозначних відповідей на такі питання, і в цьому його оригінальність.

Іронічні пасажі вірша перемежуються, однак, патетичними, в яких явно відчувається глибина людської драми героя – драми самотності, нерозуміння, кривди од людей. У Шевченковому пафосі не випадковим є апелювання до Бога й Божого суду, на противагу людським звичаям та правилам.

Ой не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано –
Походимо, посидимо –
На сей світ поглянемо...
Поглянемо, моя доле...
Бач, який широкий
Та високий, та веселий,
Ясний та глибокий... [9, 372]

Чергування іронії й патетики знакує Шевченкове поетичне мовлення як таке, що тяжіє до універсальності, до всеохопного слова, не обмеженого вузькими часопросторовими деталями, які обнижують горизонт сподівань читача. Ані пафос, ані іронія не можуть цілком задовольнити поета – лише поєднання цих різноспрямованих чинників. У першому випадку існує небезпека фальшивого тону: недаремно ж Т. Шевченко так їдко висміював колег-поетів, які «все гекзаметри плели» та творили «епопеї» на хвалу царя й отечества, безоглядно до жалюгідного стану справ у країні. У другому ж випадку, коли іронічний дискурс стає суцільним, відбувається його нівеляція, ота «найглибша іронія іронії» (Ф. Шлегель), що полягає у втраті комічної гостроти враження, до якої призводить безупинне вживання іронічної риторики. «Вона набридає нам саме тоді, коли її всюди і завжди презентують» [10, 17].

Художня образність іронічного характеру доречна не завжди, а її успішність зумовлюється почуттям міри, яким має володіти автор. «Літературна іронія тільки тоді може досягнути властиве значення, коли її основоположна дисимуляція сублімується і відкидає просту експресію протилежностей в “безпосередній іронії”» [10, 37]. З одного боку, це вміння послуговуватись недомовками там, де поет прагне засумнівати читача у слушності певних обігових істин. З іншого боку, це вміння балансування на межі зрозумілого, невдавання в надто абстрактні смисли, що не були б зрозумілі читачеві чи дезорієнтували б його. Звісно, кожен автор по-своєму уявляє свого втаємниченого читача, з огляду на власний досвід та досвід рецепції його творчості. Тарас Шевченко, як видно, володів досконало виробленим умінням іронічної риторики, яка, не принижуючи читача, водночас його незмінно інтригувала.

У цьому іронічна маска поета виявилася цілком успішною, адже вона незмінно «перебувала на антиподах офіційності» [11, 11], маркуючи тим самим незалежний дух та органічні для нього волелюбні настрої. М. Тарнавський слушно стверджує: «Іронічною настановою до поезії та іронізуванням поетичного слова він уможливує собі сприймання відчуженого світу і одночасне потвердження своїх вартостей. Іншими словами, Шевченкова іронія не є ані випадкова, ані конвенційна, а радше невідмінний зовнішній вияв глибоко відчутного амбівалентного світогляду» [6, 98].

Шевченкова іронічна постава наділена типовими ознаками романтичної іронії. Вона органічно споріднена з іронією Дж. Байрона, Г. Гайне чи Ю. Словацького, проте містить також індивідуальні ознаки таланту, які в цьому випадку становлять предмет особливого інтересу для дослідження творчої феноменальності поета. Стрімка градація художніх засобів – від гумору до сарказму, «причинний» ліричний герой з удаваними наївністю та простацтвом, а найважливіше – добре оркестроване чергування комічних та пафосних елементів – ось характерні особливості іронічного дискурсу Тараса Шевченка. Майстерне застосування засобів іронії вказує на мудру

відстороненість та філософсько-екзистенційну рівновагу в світовідчутті поета.

Bibliography and Notes:

1. Б. Грінченко – М. Драгоманов. *Діалоги про українську національну справу* / Упор. А. Жуковський, Київ: Інститут української археографії НАН України, 1994, 286 с.
2. Кониський О. *Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя* / Упор., підгот., тексти, передмова, примітки, покажчик В. Л. Смілянська, Київ: Дніпро, 1991, 702 с.
3. Миллер А. *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*, Москва: Новое Литературное Обозрение, 2008, 248 с. (Серия: «Historia Rossica»).
4. Павлишин М. *Література, нація і модерність*, Львів: Центр гуманітарних досліджень – Київ: Смолоскип, 2013, 88 с. (Серія: «Університетські діалоги», № 18).
5. Смаль-Стоцький С. *Останній рік Шевченкової поетичної творчості*, [у:] *Праці Українського історико-філологічного товариства у Празі. Том другий, виданий на пошану голови товариства проф. Дмитра Антоновича*, Прага, 1939, с. 1–10.
6. Тарнавський М. *Іронічний рай Шевченка*, [у:] *Світи Тараса Шевченка, т. I. Зб. статей. До 185-річчя з дня народження поета* / Л. Залеська-Онишкевич та ін., Нью-Йорк – Львів: Вид. НТШ, 2001, с. 91–102.
7. Фізер І. *Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка*, [у:] *Світи Тараса Шевченка, т. I. Зб. статей. До 175-річчя з дня народження поета* / Ред.: Л. Залеська-Онишкевич та ін., Нью-Йорк: Вид. НТШ, 1991, с. 40–52.
8. *Шевченківський словник* / Відпов. ред. Є. П. Кирилюк: У 2 т., т. 1, Київ: УРЕ, 1978, 416 с. (Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Академії наук Української РСР).
9. Шевченко Т. *Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 2: Поезія. 1947–1961*, Київ: Наукова думка, 2003, 782 с.
10. Alleman B. *O ironii jako o kategorii literackiej*, [w:] *Ironia* / Pod red. M. Głowińskiego, Gdańsk: Słowo–obraz–terytoria, 2002, s. 17–41.
11. Głowiński M. *Ironia jako akt komunikacyjny*, [w:] *Ironia* / Pod red. M. Głowińskiego. – Gdańsk: Słowo–obraz–terytoria, 2002, s. 5–16.
12. Ławski J. *Ironia i mistyka. Doświadczenia graniczne wyobraźni poetyckiej Juliusza Słowackiego*, Białystok: W-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005, 582 s.
13. Taranek O. „*Dziwadła ekscentryczności*”? *Ironia Juliusza Słowackiego na tle krytycznych koncepcji humoryzmu*, [w:] *Słupskie Prace Filologiczne. Seria: Filologia Polska*. – Słupsk, 2010, nr. 8, s. 189–204.